

Mevrouw Sapiens

DE VROUW
IN DE PREHISTORIE

THOMAS CIROTTEAU,
JENNIFER KERNER
& ERIC PINCAS

VERTAALD DOOR
HENRIËTTE GORTHUIS

NOORDBOEK

© Thomas Cirotteau, Jennifer Kerner & Eric Pincas, Uitgeverij Noordboek
Origineel verschenen in het Frans als *Lady Sapiens. Enquête sur la femme
au temps de la préhistoire* © Les Arènes, 2021

Vertaald door Henriëtte Gorthuis

Published by special arrangement with Les Arènes, France, in conjunction
with their duly appointed agents Books and More Agency and 2 Seas
Literary Agency.

Boekverzorging: Crisja Studio

Correcties: Andries de Haan

NUR: 682

ISBN: 978 90 5615 813 2

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd,
opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in
enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën,
opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestem-
ming van Uitgeverij Noordboek, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland –
info@noordboek.nl.

Inhoud

Voorwoord	7
DOOR PROF. SOPHIE A. DE BEAUNE	
HOOFDSTUK 1	11
Mevrouw Sapiens duikt op uit het verleden	
HOOFDSTUK 2	27
Het ware gezicht van mevrouw Sapiens	
HOOFDSTUK 3	41
Bestaan, behagen, verleiden ...	
HOOFDSTUK 4	59
Sensualiteit en seksualiteit	
HOOFDSTUK 5	85
Een gezin stichten	
HOOFDSTUK 6	105
De vele rollen van de vrouw	
HOOFDSTUK 7	145
Vrouwen met macht	
Nawoord	
MEVROUW SAPIENS, ZO VER WEG EN TOCH ZO DICHTBIJ	167

Voorwoord

Tot voor kort werd de prehistorie altijd gepresenteerd als een masculien tijdperk. Vrouwen waren bange, weerloze wezens die door machtige jagers werden beschermd. Dankzij de huidige generatie vrouwelijke archeologen begon dat beeld te kantelen. Er ontstond behoefte aan een helder, genuanceerd portret van de prehistorische vrouw. Waar moesten we haar precies plaatsen tussen de overtrokken uitersten van onbetekenend schepsel en stoere jagers? Wat konden we afleiden uit archeologische bronnen en etnografische inzichten? Met die vragen in het achterhoofd heb ik geprobeerd een inventarisatie te maken van alle archeologische bewijzen, direct of indirect, voor de plaats van de vrouw in prehistorische groepen jager-verzamelaars. Mijn bronnen liepen uiteen van menselijke botten tot grafgeschenken, toevallig achtergelaten voetafdrukken in de kleibodem van een grot, handafdrukken die als een soort signatuur op rotswanden waren aangebracht, concrete tekenen van technische vaardigheden, enzovoort. Deze synthese is in 2019 in een collectieve archeologische studie verschenen bij Oxford University Press.

In 2018 maakte ik kennis met Eric Pincas en Thomas Cirotteau. Ze dachten in die tijd al na over een documentair project rondom de plaats van de vrouw in de prehistorische samenleving en ik heb hun mijn artikel gestuurd, dat toen nog niet gepubliceerd was. Ze nodigden me uit om als wetenschappelijk adviseur aan de documentaire mee te werken en in het verlengde daarvan ook aan de *virtual reality experience* en dit boek onder redactie van Jennifer Kerner. Ik ben met alle plezier op hun uitnodiging ingegaan, temeer daar mijn studie, die in het Engels was verschenen en in Frankrijk niet veel aandacht had gekregen, het vertrekpunt voor hun research en de leidraad voor de documentaire zou worden. De film had een missie, net als dit boek: het verhaal van de vrouw in de prehistorie bij een zo groot mo-

gelijk publiek onder de aandacht brengen. We praatten vaak over onze hoofdrolspeelster en noemden haar al snel mevrouw Sapiens.

Ik heb steeds benadrukt dat niets zomaar aangenomen of aan het toeval overgelaten mocht worden en dat alle in de documentaire gepresenteerde hypothesen gestaafd moesten worden met concrete bewijzen. En dat is ook de basis waarop het project geleidelijk vorm heeft gekregen. Eric en Thomas hebben uiteraard het meeste werk verzet, maar daarnaast hebben we een lijst opgesteld met de beste specialisten die we om een bijdrage konden vragen. Zodoende is er een uniek veldonderzoek tot stand gekomen, het eerste op dit gebied. Prehistorici, paleogenetici, paleoantropologen, kunsthistorici, etnologen en andere specialisten hebben er hun steentje aan bijgedragen. De documentaire heeft de vorm van een soort speurtocht, die niet onderdoet voor politieonderzoek in een misdaadserie. Elke aanwijzing is gecheckt en gedubbelcheckt, van het moment van opgraving tot de reageerbuisjes in het laboratorium, en er zijn geen overhaaste conclusies getrokken: alles is goed overdacht en uiteenlopende meningen zijn zorgvuldig tegenover elkaar gesteld en getoetst. Het resultaat is genuanceerd en ontdaan van activistische standpunten, welke dan ook, hoe schijnbaar onbeduidend dan ook, om een zo objectief mogelijk beeld te kunnen schetsen.

Dit boek bouwt voort op het avontuur van de documentaire en de argumentatie die daarin is ontwikkeld. Het is in begrijpelijke taal geschreven, zodat het voor een breed publiek toegankelijk is, maar zonder concessies aan de wetenschappelijke inhoud te doen. Jennifer Kerner heeft het onderzoek van Eric en Thomas in een levendig, scherpzinnig verhaal weten samen te vatten. Wij hebben het schrijfproces begeleid en ik heb er persoonlijk op toegezien dat alle uitspraken ook daadwerkelijk gerechtvaardigd waren. Dankzij dit volstrekt unieke collectieve avontuur kan de lezer zich nu een duidelijk beeld vormen van wat we anno 2021 over mevrouw Sapiens weten.

Maar waarom deze documentaire en dit boek? En waarom nu? Dankzij voortschrijdend inzicht in de prehistorie, op basis van steeds genuanceerder en steeds geavanceerder laboratoriumonderzoek, kunnen we op dit moment raadsels ophelderen die enkele tientallen jaren

geleden nog onoplosbaar leken. Analyse van DNA-sporen stelt ons bijvoorbeeld in staat het geslacht van een skelet te bepalen, ook wanneer dat niet mogelijk is op basis van de botvormen. We kunnen zelfs ziektebeelden herkennen die het gevolg zijn van werkstress, iets wat pas sinds een jaar of tien mogelijk is. Bovendien bestaan de onderzoeksteams tegenwoordig voor het grootste deel uit vrouwen, die hun research als vanzelfsprekend hebben verbreed tot onderwerpen die eerder door hun mannelijke collega's werden genegeerd of zelfs geminacht. Activiteiten die traditioneel aan mannen werden toegeschreven, zoals jagen en steenhouwen, stonden vroeger altijd op de voorgrond (natuurlijk ook omdat hier de meeste archeologische sporen van te vinden waren), terwijl verondersteld vrouwelijke activiteiten, zoals het bewerken van huiden, voedselbereiding en de zorg voor kleine kinderen, als onbelangrijke huishoudelijke taken terzijde werden geschoven, als bijzaken die weinig zoden aan de dijk zetten. Hierin klinken de opvattingen van de eerste prehistorici nog door, negentiende-eeuwers die op de vrouw neerkeken en haar activiteiten afdeden als huiselijke bezigheden zonder enige maatschappelijke waarde.

De speurtocht van Eric en Thomas bracht hen naar vindplaatsen en laboratoria in Frankrijk, Duitsland, Centraal-Europa, het Midden-Oosten en de Verenigde Staten. Ik zal niet ingaan op details van hun minutieuze onderzoek en de resultaten die dat heeft opgeleverd, die zullen in de hierna volgende hoofdstukken uitgebreid uit de doeken worden gedaan. Ik nodig je liever uit om kennis te gaan maken met de vrouw die tussen 40.000 en 10.000 jaar voor Christus heeft geleefd, in de periode die we het laatpaleolithicum noemen, en te ontdekken hoeveel we tegenwoordig weten over haar ware rol, haar betrokkenheid bij de dagelijkse werkzaamheden en de zoektocht naar voedsel, haar talent op het gebied van kunsten en ambachten en de manier waarop ze haar rol als moeder wist te combineren met haar taken als volwaardig lid van de gemeenschap.

Zodra alle puzzelstukjes op hun plaats zijn gevallen zul je zien – en dat zal je misschien verbazen – dat de rollen niet zo strikt gescheiden waren en dat de groep alleen kon overleven als alle leden, ongeacht hun geslacht of leeftijd, eendrachtig samenwerkten. Dankzij

hen, en in het bijzonder dankzij mevrouw Sapiens, heeft de mensheid kunnen overleven en zijn we geworden wie we nu zijn.

Sophie A. de Beaune,

professor aan de Université Jean Moulin Lyon III, onderzoeker bij het Arscan (Archéologies et Sciences de l'Antiquité) en wetenschappelijk adviseur van het project Mevrouw Sapiens.

Mevrouw Sapiens duikt op uit het verleden

Op 4 december 2019 kwam uit het zand van Picardië een beeldje tevoorschijn. Het was een vrouwenfiguurtje, niet meer dan 6 cm groot, het eerste dat sinds de jaren 1950 in Frankrijk werd gevonden. De Venus van Renancourt, zoals ze werd genoemd, stond meteen in de schijnwerpers; ze leek een symbool voor alle vrouwen uit de prehistorie. De wetenschappelijke wereld was opgewonden, zelfs het grote publiek voelde hoe belangrijk deze ontdekking was. Catherine Schwab, conservator erfgoed van het Musée d'Archéologie Nationale in Saint-Germain-en-Laye, zegt over de wonderlijke, magnetische aantrekkingskracht van het beeldje: 'Ze praat tegen ons, ze maakt emoties in ons los, ze houdt ons in haar ban. Het is fascinerend dat zo'n klein object na zo veel duizenden jaren nog niets aan kracht heeft ingeboet.'

De ontdekking riep de ene vraag na de andere op. Wie waren de vrouwen uit de prehistorie? Leken ze echt op dit beeldje? Welke rol speelden ze, wat deden ze precies, welke status hadden ze binnen hun stam? Werden ze gezien als simpel fokdier of goddelijk vruchtbaarheidssymbool? Als ondergeschikt groepslid of onmisbare schakel in de *struggle for life* omdat zij de stam van voedsel voorzagen? Konden vrouwen stamhoofd zijn, priesteres, godin? Stuk voor stuk

vragen die onderzoekers prikkelden om het mysterie van de prehistorische vrouw te ontsluiëren. De unieke vondst van de Venus van Renancourt nodigde hen uit op zoek te gaan naar mevrouw Sapiens en al haar zusters van vlees en bloed die uit onze herinnering verdwenen zijn.

RENANCOURT: EEN KLEIN PALEOLITHISCH POMPEÏ

Onze speurtocht begint in Amiens, een prachtige, oude stad aan de rivier de Somme die met het ene been in de moderne tijd staat en met het andere in de middeleeuwen. Hier legde Jacques Boucher de Perthes in de negentiende eeuw de basis voor het onderzoek van de prehistorie. Sindsdien hebben archeologen de omgeving ononderbroken afgezocht en talloze schatten opgegraven. De Venus van Renancourt neemt ons mee naar een tijd die zo'n 27.000 jaar achter ons ligt, zoals de onderzoekers van het Institut National de Recherches Archéologiques Préventives (INRAP) hebben vastgesteld.

In 2014 meenden zij dat het urgent was om onderzoek te doen in Renancourt, een buitenwijk van Amiens, waar archeologische sporen voor eeuwig vernietigd dreigden te worden door de grootschalige stadsuitbreiding die op het programma stond. Dankzij het INRAP werd de bouw uitgesteld, mocht er gegraven worden en deed Clément Paris, een jonge archeoloog van het INRAP, de belangrijkste vondst van zijn carrière.

Hij stuitte op een kampement, een ideale site om het leven van onze voorouders te bestuderen, een klein paleolithisch Pompeï waar voorwerpen werden gevonden die het daglicht al tientallen eeuwen niet hadden gezien, waar de bodem wonderwel intact was gebleven en waar steeds meer bewijs voor allerlei dagelijkse bezigheden werd gevonden. Clément Paris vertelde dat de omstandigheden hadden meegewerkt om deze unieke vindplaats te conserveren:

Wat we hebben blootgelegd zijn de overblijfselen van een prehistorisch kamp dat door de bewoners is verlaten. Na hun vertrek voerde de wind leem aan, die de sporen van hun verblijf al snel afdekte, zodat de bodem perfect kon fossiliseren.

Het glaciële landschap tekende zich bij elke archeologische borstelstreek duidelijker af. Het kamp van Renancourt bleek een verblijfplaats van prehistorische jager-verzamelaars. Het waren nomaden die zich op het ritme van de seizoenen verplaatsten om de grote kudde te volgen: paarden, herten of rendieren. Ze jaagden, visten, verzamelden schelpen en plukten planten om zich te voeden en te verzorgen. De mensen van Renancourt leefden in de periode die we voor het gebied tussen de Atlantische Oceaan en westelijk Rusland het gravettien noemen, 28.000 tot 22.000 jaar geleden.

Een groep nomaden had hun kamp in Renancourt opgeslagen, op de helling van een droge vallei, tegenover een beige krijtrots. Het was een strategische positie, want op een paar punten vormde het dal een flessenhals waar de jagers hun prooi konden belagen. Daarvoor gebruikten ze lange houten werpsperen met aan het eind een vervaarlijke punt, gevormd uit bot of vuursteen. Die wierpen ze direct uit de hand of met behulp van een atlatl, een uitgeholde stok waar ze het achtereind van hun speer in legden; zo werd de arm van de jager als het ware verlengd en kreeg de speer door een soepele polsbeweging veel extra snelheid en stootkracht. De teruggevonden atlatls zijn vaak mooi versierd met figuratieve motieven, een aanwijzing dat de prehistorische mens de kunst van het jagen koppelde aan kunst in de algemene betekenis van het woord.

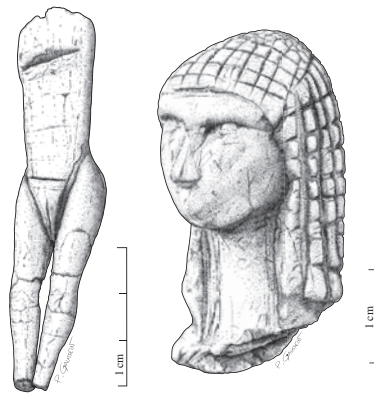
De vele paardenbotten die in Renancourt zijn gevonden, ondersteunen de aanname dat de jacht hier profijtelijk was. Om een idee te krijgen van de prehistorische paarden waar de mens zich mee voedde, moeten we naar de grot van Niaux in het departement Ariège, in het zuidwesten van Frankrijk. Daar zien we rotsschilderingen die sterk doen denken aan de kleine przewalskipaarden die tegenwoordig nog in de steppen van Mongolië leven. Het zijn gedrongen paarden met een groot, breed hoofd op een korte hals en een geelbruine vacht, die verloopt naar een beigeachtige zandkleur en eindigt met toetsen zwart op alle extremiteiten (benen, staart, snuit). Uiteraard bestonden er in het laatpaleolithicum ook al andere vachtkleuren. Britse genetici hebben bijvoorbeeld bewezen dat sommige paardachtigen ‘appeltjes’ vertoonden, een tekening van donkergrijze vlekjes op een lichtere ondergrond. Dit is overigens ook goed te zien op de

rotsschilderingen in de grot van Pech Merle (Lot), waar de kunstenaars handafdrukken hebben achtergelaten bij wijze van signatuur.

Renancourt was niet alleen een perfecte locatie om op paarden te jagen, maar ook om grondstoffen en materialen te verzamelen. In de omgeving was bijvoorbeeld volop vuursteen te vinden, dat werd gebruikt om scherpe gereedschappen te maken, zoals messen om vlees te snijden en de huiden schoon te schrapen die tot kledingstukken werden verwerkt. Bovendien was er kalksteen, waar decoratieve objecten van werden gemaakt: in de schatkamer van Renancourt zijn verrassende kunstvoorwerpen gevonden die aantonen hoe verfijnd de cultuur van deze nomaden was.

Het begon dus allemaal in juli 2014 toen Clément Paris en zijn team de eerste brokken kalk opgroeven. Hij kon op dat moment nog niet weten dat hij een archeologische goudmijn had aangeboord, maar het duurde niet lang of hij kon de ene na de andere naakte schoonheid aan de wereld presenteren ...

Het was de derde dag van de opgravingen. De eerste Venus die we vonden leek een vormeloos brok kalksteen. We besloten de klont sediment te ontleden en toen we die in het laboratorium zorgvuldig afpelden kwam er een vrouwenfiguur tevoorschijn. Deze Venus is de grootste die we hebben gevonden: het beeldje meet 12 cm. Het was een ongelofelijke verrassing!

Venus Impudica (Onbeschaamde Venus, gevonden bij Laugerie-Basse, Dordogne) en de Venus van Brassempouy (Grotte du Pape, Landes).

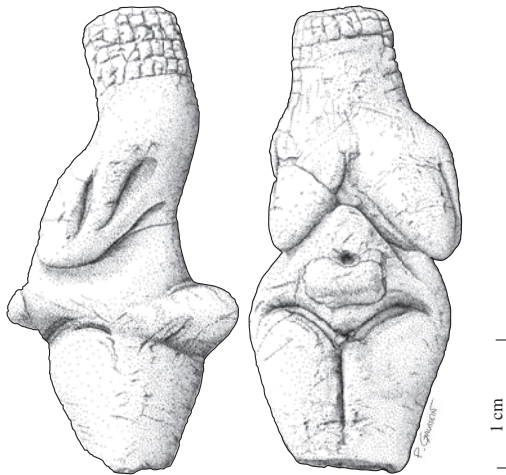
Beide beeldjes zijn gesneden uit mammoetivoor.

EEN VENUSATELIER

Om te begrijpen waarom Clément Paris het vrouwenbeeldje ogenblikkelijk als Venus betitelde, moeten we de vondst in een bredere archeologische context plaatsen. De term werd aan het eind van de negentiende eeuw door de eerste prehistorici gekozen voor 'oeroude' voorstellingen van schaars geklede vrouwen. In een periode van honderdvijftig jaar zijn er bijna honderd van dit soort vrouwenfiguurtjes opgegraven, van de Atlantische kust tot aan het Oeralgebergte. Ondanks de stijlverschillen – de vrouwen zijn slank of voluptueus, de beeldjes zijn gedetailleerd of schematisch en gemaakt van steen, ivoor of bot – zien we opmerkelijke overeenkomsten. Hun vrouwelijke kenmerken – heupen, dijen, billen, borsten, vulva – zijn duidelijk geprononceerd, terwijl hun handen en voeten niet of nauwelijks zijn uitgewerkt. Het hoofd, vaak zonder mond of ogen en licht naar voren gebogen, is wat te klein in verhouding tot het lichaam en kan zelfs geheel ontbreken. De figurines meten 1,5 tot 22,5 cm, met een gemiddelde van 10 cm. We weten niet met welk doel ze zijn vervaardigd. In sommige zit een gaatje, wat suggereert dat ze ergens werden opgehangen of aan een riempje om de hals gedragen. Van de imposantere exemplaren wordt wel gedacht dat het erotische fantasieën zijn of misschien verbeeldingen van machtige idolen. Zou Renancourt aanwijzingen opleveren om de symboliek van deze vrouwenbeeldjes te doorgronden?

De ontdekking van het atelier waar de Venus van Renancourt werd gemaakt is van groot belang, want het aantal teruggevonden prehistorische ateliers is op de vingers van één hand te tellen. We noemen de vindplaatsen Kostjonki en Avdejevo in Rusland en Dolní Věstonice in Tsjechië. Ook de Grotte du Pape in Brassempouy (Landes, Frankrijk) wordt gezien als een atelier, omdat er een groot aantal figurines is gevonden en twee daarvan uit hetzelfde blok afkomstig zijn, wat in principe bewijst dat ze ter plekke werden vervaardigd. De opgravingen van de jaren 1890 waren helaas nog niet erg zorgvuldig: de exacte situatie van de vondsten werd niet op een plattegrond aangegeven en het door de kunstenaar weggehakte 'afval' werd door de archeologen van die tijd niet bewaard of zelfs maar herkend, omdat ze op zoek waren naar mooie, gave stukken. Maar in Renancourt is zelfs de kleinste splinter zorgvuldig veiliggesteld, gedocumenteerd en geconserveerd.

In een periode van vijf jaar hebben Clément Paris en zijn team in totaal vijftien Venussen gevonden, een enkele min of meer gaaf, de meeste beschadigd of incompleet. Allemaal vertoonden ze sporen van bewerking, sommige van correcties. Maar het *pièce de résistance* van de verzameling, het icoon van de site, werd in juli 2019 aan het licht gebracht: dé Venus van Renancourt, een 6 cm grote, fijn uitgewerkte kalksculptuur, met duidelijke anatomische details zoals vooruitstekende borsten en opspringende billen, geheel conform de esthetiek van dit soort vrouwenfiguren – 27.000 jaar geleden.

De beroemdste Venus van Renancourt, een 6 cm grote kalksculptuur.

De venusbeeldjes die in Renancourt werden opgegraven, hebben elk een geheel eigen morfologie. De beroemdste Venus draagt een soort muts met een rasterpatroon, die ze lijkt te hebben geleend van de Venus van Willendorf (Oostenrijk) of de Venus van Brassempouy (Frankrijk, zie blz. 14). De allereerste Venus die in Renancourt werd opgegraven heeft een rank, elegant bovenlichaam maar zo'n groot achterwerk dat het een dubbelrol speelt als sokkel van het beeldje. 'Bij alle figurines heeft de kunstenaar de vrouwelijke kenmerken prominent in beeld gebracht, vooral de weelderige borsten en de overdreven ver uitstekende billen,' vertelt Clément Paris, terwijl hij zijn woorden met brede handgebaren illustreert.

Behalve complete beeldjes zijn er ook fragmenten gevonden die delen van voorgoed uiteengevallen lichamen te zien geven: hier een bolle buik met een duidelijk zichtbare navel, daar een expliciete vulva tussen twee machtige dijen. De gelukkige vinder van deze restanten onderstreept trots dat het vondsten van onschatbare waarde zijn:

Venussen zijn iconische prehistorische artefacten, maar in heel Noordwest-Europa was er nog nooit eentje gevonden – tot Renancourt. Met onze vondsten is het totale aantal Franse venusbeeldjes uit het gravettien in één klap verdubbeld!

Maar dat is nog niet alles. De aanwezigheid van zo'n groot aantal fragmenten op zo'n kleine oppervlakte geeft reden te veronderstellen dat er in Renancourt een kunstenaarsatelier is geweest. En dat is een zeldzaamheid.

Onze eerste aanwijzing dat hier ooit Venussen werden gemaakt was het grote aantal opgegraven figurines. Vijftien venusfragmenten, dat is veel! De tweede aanwijzing was een reeks vondsten van vormeloze stukken kalksteen met daarop sporen van bewerking met gereedschap. Dat waren in feite stukjes afval: splinters en scherven die bij het uithakken van de Venus in het rond waren gespat. We hebben ook kunnen bewijzen dat de gebruikte kalk afkomstig was van de krijtrotzen tegenover de vindplaats.

In Amiens is de aanwezigheid van een atelier dus afdoende aangetoond: meerdere nog onvoltooide venusbeeldjes en brokstukken van figurines die werden weggegooid omdat ze bij de bewerking kapot waren gegaan. De archeologen hebben ook gereedschapssporen gevonden op het zachte oppervlak van losse kalkfragmenten; het werk om al die brokjes afval te bestuderen en conserveren is nog in volle gang. Onder de microscoop en dankzij nieuwe technieken kunnen de werkwijze en gereedschappen die onze voorouders gebruikten om de Venus van Renancourt te creëren tot in de kleinste details worden bekeken, gefotografeerd en geanalyseerd. Door digitale foto's op de juiste wijze te filteren zijn er bijvoorbeeld rode pigmentsporen ontdekt. 'Een van de Venussen had met oker beschilderde borsten. Het